

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

نقد و بررسی تحلیلی تصویرگری در کتاب‌های فارسی (مطالعه موردی: کتاب‌های فارسی دوره دوم آموزش متوسطه نظری)

۱- دکتر سمیرا شفیعی، ۲- امین‌اله شکری

۱- دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس

۲- کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اراک

Email:Shafiee.mjs@gmail.com
Email:amin.shokri@yahoo.com

چکیده

در کتب درسی، برای تسهیل فرایند یادگیری، از تصاویر در کنار متن استفاده می‌شود. در این مقاله، نگارندگان با روش توصیفی - تحلیلی و ابزار کتابخانه‌ای بررسی کردند این تصاویر چطور باعث یادگیری عمیق در دانش‌آموزان می‌شوند. نتایج حاکی است جلد هر سه کتاب به بازبینی اساسی نیاز دارد. رنگ‌آمیزی تصاویر باید از رنگ‌های خنثی فاصله بگیرد. تصویرگران باید علاوه بر توجه به ابعاد عاطفی، در پی ایجاد سواد بصری مناسب با سن دانش‌آموزان و بار شناختی برای تصاویر باشند. اگر تصویرگران در حوزه‌ای که برای آن تصویر طراحی می‌کنند مطالعه داشته و در ارتباط مستقیم با مؤلفان کتب، تصاویر را طراحی کنند بهتر خواهند توانست از عهده کار برآیند.

کلمات کلیدی: هنر تصویرگری، فارسی، متوسطه نظری، آموزش و پرورش.

۱. مقدمه

استفاده از تصویرسازی برای کتاب‌ها، علاوه بر ایجاد جذابیت برای مخاطب، باعث فهم بهتر متن نیز می‌شود. بخش مهمی از کتاب‌های آموزشی شامل کتاب‌های درسی است. تصاویر این کتب، باید به نحوی بادقت و توجه طراحی شوند تا بتوانند بهترین بازدهی را در امر آموزش داشته باشند؛ نیز استفاده از تصاویر متناسب با متن، می‌تواند راه‌گشای ارتقای کیفیت آموزش کودکان و نوجوانان باشد.

کتاب‌های درسی در سه مقطع ابتدایی، متوسطه اول و دوم، طراحی و تألیف می‌شود. کتاب‌های متوسطه دوم، برای نوجوانان کلاس دهم تا دوازدهم طراحی شده و پلی میان مدرسه و دانشگاه هستند؛ زیرا دانش‌آموزان بعد از این مقطع و کنکور، وارد حوزه دانشگاهی می‌شوند. همین واسطه مدرسه و دانشگاه بودن کتب متوسطه دوم، می‌تواند اهمیت کتاب‌های این مقطع را نشان دهد. فارسی از کتبی است که در هر سه مقطع ارائه می‌شود و فصول خاص خود را متناسب با انواع ادبی دارد. از آنجا که بسیاری از دانش‌آموزان به این کتاب فارغ از حوزه علمی و دانشی، از جنبه ذوقی توجه می‌کنند باید تصاویری هم که برای متن این کتاب‌ها طراحی می‌شود، بسیار جذاب، مرتبط با متن و متناسب با سن دانش‌آموزان باشد.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

با توجه به اهمیت طراحی تصویر برای متون فارسی دوره متوسطه دوم، در این پژوهش تلاش شده است به نقد و بررسی تعدادی از تصاویر دارای اشکال این سه کتاب پرداخته و به این دو سؤال پاسخ دهیم: کیفیت استفاده از نگارگری و تصویر در کتب فارسی چگونه است؟ میزان تأثیرگذاری تصاویر بر درک و یادگیری بهتر و بیشتر متن تا چه اندازه است؟ بر این اساس، فرضیه‌های تحقیق عبارتند از: با پیشرفت خلاقیت در حوزه نگارگری، می‌شد تصاویر شایسته‌تر و مرتبط‌تری در کتب فارسی گنجانند تا یادگیری در سطح عمیق‌تری اتفاق بیفتد. تصاویر با متن دروس ارتباط و تناسب کمی دارند.

۲. پیشینه تحقیق

درخصوص تمامی کتاب‌های درسی از مقطع ابتدایی تا پایان دوره متوسطه دوم، از گذشته تا به امروز، تحقیقات گسترده‌ای (در حوزه محتوا، شکل ظاهری، تصویر و...) به انجام رسیده است، اما آنچه به طور خاص، پیشینه این پژوهش محسوب می‌شود، مبحث نگارگری و تصویرسازی در کتب درسی فارسی مقطع متوسطه دوم است؛ بر این اساس، پیشینه این عنوان عبارتند از:

در مقاله «تحلیل تصویر در کتاب فارسی ۱ پایه دهم» نوشته یوسفی و مظفری (۱۳۹۵): نویسندگان، کتاب فارسی ۱ را از حیث ترکیب رنگ، تناسب موضوعی با مفهوم و پیام متن، حجم، فضا سازی و تناسب اجرا و نیز واقعی یا غیرواقعی بودن تصاویر بررسی کرده‌اند. نتایج تحقیق حاکی است تصاویر، بی‌روح، بدون گویایی مفهوم و بدون ایجاد انگیزه طراحی شده‌اند. رنگ‌ها تیره و کدر است. توصیه می‌شود رنگ تصاویر روشن و شاد باشد و طوری طراحی شود که گویای مفاهیم باشد.

در مقاله «تحلیل و بررسی ساختار، محتوا و تصاویر کتاب فارسی ۳ پایه دوازدهم» نوشته یوسفی و مظفری (۱۳۹۸): نویسندگان تحلیلی انجام داده‌اند بر ساختار، محتوا، تصاویر و ارتباط تصاویر با مفاهیم، رابطه اهداف با ساختار و چگونگی طبقه‌بندی فصل‌های کتاب فارسی پایه دوازدهم. ایشان نتیجه گرفته‌اند که مطالب برخی فصول، طولانی بوده و تناسب حجم در درس‌ها رعایت نشده است، تصاویر نسبت به پایه‌های قبل بهتر است و هنوز جای کار دارد، طبقه‌بندی فصل‌ها بهتر است به شیوه واحدی انجام گیرد، در انتخاب متن‌ها و اشعار، تنوع محتوایی باشد و تصاویر و رنگ‌های استفاده شده در این کتاب باید طبیعی باشد.

در مقاله «نقد و تحلیل تصاویر درس اول فارسی یازدهم» به نگارش حسینی و کرامتی مقدم (۱۳۹۹)، نویسندگان با اعتقاد به اینکه در کتاب فارسی یازدهم، کاستی‌های معناشناختی و ساختاری متعددی وجود دارد، درس اول این کتاب را به بوته نقد و بررسی گذاشته‌اند. نویسندگان از این مقاله چنین نتیجه گرفته‌اند که این کاستی‌های ساختاری و معنایی نه تنها به درک بهتر مفاهیم و یادگیری کمکی نمی‌کند، بلکه می‌تواند با پدید آوردن بحث‌های حاشیه‌ای برای دانش‌آموز، ذهن او را از درک کامل بحث بازدارد.

با توجه به پیشینه تحقیق، تا به امروز تحقیقی جامع با عنوان نقد و بررسی تطبیقی تصویرگری در کتاب‌های فارسی، با محوریت هر سه کتاب متوسطه دوم، در هیچ فصلنامه یا همایشی از سوی نویسندگان این جستار و نیز هیچ نویسنده دیگری ارائه نشده است؛ پس موضوع این تحقیق بدیع و بکر است.

۳. روش تحقیق

در این پژوهش، با روش توصیفی - تحلیلی، به طبقه‌بندی، مقایسه، و نقد و ارزیابی تصویرگری در کتب فارسی متوسطه دوره دوم نظری پرداخته خواهد شد. جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و فیش‌نویسی انجام خواهد شد. نمونه تصاویر استفاده شده از خود کتاب‌ها انتخاب و برداشته می‌شود.

۴. مبانی نظری

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

تصویر^۱ در فرهنگ معین عبارت است از: «صورت کسی یا چیزی را کشیدن، نقش کردن، صورتگری، صورت‌سازی، صورتی که بر کاغذ، دیوار و ... کشند، نقش؛ و جمع آن تصویرات و تصاویر است» [۸]. تصویرگری^۲ به عنوان یک علم، فن و هنر، یعنی ایجاد تصاویر از سوی تصویرگر بنا به مقاصد خاصی، چون انتقال عاطفه، آموزش و ... به گفته اقبالی، «هر چیز در قاب تصویر قرار گیرد، مفهوم خاصی می‌یابد، تبدیل به نشانه‌ای می‌شود برای اشاره به معنایی خاص؛ بنابراین، تصویرساز با اتکا به علائم تصویری (نقطه، خط، سطح، حجم، بافت، نور، سایه و رنگ) و درک ساختار طراحی و ترکیب‌بندی در فضای حاکم بر متن، تصویری کامل از یک متن عرضه می‌کند» [۲].

در حوزه آموزش و پرورش، تصویرسازی، یعنی گزینش و به کارگیری تصاویر توضیح‌دهنده و توصیف‌کننده برای بیان مفاهیم. از این تصاویر می‌توان برای آموزش مفاهیم، کنش‌ها، داستان‌سازی، بازآفرینی احساس، موضوعات مجرد، رخدادها، فرایندها، حالت‌ها، شخصیت‌ها، پدیده‌ها، افعال، رابطه‌ها و کشف‌ها استفاده کرد. نوع تصویر متأثر از محتوای ماده آموزشی و تعامل و توافق تصویرگر یا متخصص آموزشی است [۶].

کتاب درسی، در طبقه کتاب‌های آموزشی قرار می‌گیرد. یکی از دلایل اهمیت کتاب‌های درسی، رسمی و عمومی بودن آن در جامعه است. کتاب‌های درسی جزء فراگیرترین کتاب‌ها محسوب می‌شوند؛ زیرا همه دانش‌آموزان باید آنها را بخوانند و حق انتخاب ندارند؛ در حالی که هیچ یک از رسانه‌های دیداری و شنیداری نمی‌توانند در یک بازه زمانی مشخص، طیف گسترده‌ای از جامعه را مورد خطاب قرار دهند؛ از این رو، تصویرگری کتاب‌های درسی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌شود. چشم بچه‌ها قبل از آن که متن کتاب را ببینند، تصویر را برانداز می‌کند و بیش از آن که از خواندن کتاب لذت ببرد، از دیدن تصویر آن شاد می‌شود. اگر مجموعه کتاب‌های تمامی ناشران را زیر و رو کنیم، هیچ کتابی را نمی‌توان پیدا کرد که به اندازه کتاب‌های درسی در فراگیرترین شکل، قابل دسترسی برای بچه‌ها باشد. کارشناسان، مؤلفان و تصویرسازان کتاب‌های کودک و نوجوان بر این باورند که برای انتقال صحیح پیام به کودک، باید تصویر خوب را مکمل متن کرد. این امر تا جایی اهمیت دارد که می‌تواند خلاقیت کودک را شکوفا سازد و او را به مطالعه ترغیب کند.

در ایران، تا قبل از دهه ۴۰ و شروع تصویرگری آموزشی نوین در کتب درسی، چیزی به این نام وجود نداشت و اگر هم بود استاندارد و مناسب متن نبود. این نوع تصویرگری از دهه ۴۰ به بعد، با کمک انتشارات فرانکلین که یک مؤسسه آمریکایی در ایران بود و با وجود نقاشانی چون پرویز کلانتری، زمان زمانی، غلامعلی مکتبی، نورالدین زرین‌کلک، مرتضی ممیز، آراییک باغدادساریان، ژانت میخاییلی و ... آغاز شد. کار تصاویر کتب درسی، ابتدا خیلی ساده، محدود و متناسب با سواد بصری کم معلمان و دانش‌آموزان بود. بعد از وقوع انقلاب، یعنی اواخر دهه پنجاه، نسل بعدی تصویرگرها، مانند منوچهر درفشه، صادق صندوقی و مهرنوش معصومیان، به دلیل مهاجرت، مرحوم شدن یا بازنشسته شدن تصویرگران قدیم، شروع به کار کردند. در این دوره، تصویرگری بسیار رونق داشت و افرادی چون مرحوم درفشه کارهای شایسته‌ای از خود بر جای گذاشتند. از اواسط دهه شصت (حدود سال‌های ۱۳۶۵) تا سال ۱۳۸۰، صنعت تصویرگری کتب درسی به دلیل مسائل مربوط به جنگ، اقتصاد و سیاست دچار رکود شد و کار چشمگیری انجام نشد. بسیاری معتقدند اگر در این دو دهه، افتی در حوزه تصویرگری کتب درسی وجود دارد به دلیل ضعف و افت محتوا و متن و نیز عدم وجود مؤلفین قوی بوده است. از سال ۱۳۸۵ به بعد، با ورود فناوری‌های جدید دیجیتال، سی‌دی، ماهواره و ...، مسئولان کتب درسی به فکر تغییری اساسی در حوزه تصویر و متن کتب درسی افتادند؛ بر این اساس، افرادی را جذب کردند که در حوزه هنری، مقیم سازمان باشند و از نزدیک کتب درسی را از حیث تصویرگری، صفحه‌آرایی و ... هدایت کنند. این افراد عموماً برندگان جشنواره‌های

^۱ Image

^۲ Illustration

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

هنری کتاب‌های درسی هستند که در کنار تغییر متون، همزمان به تغییر تصاویر می‌پردازند. در حال حاضر، بیش از دویست نفر عکاس، تصویرگر، گرافیست، صفحه‌آرا و رسام در داخل و خارج سازمان به بخش هنری کتاب‌های درسی کمک می‌کنند. از سال ۱۳۹۴ به بعد، پنج کمیته تخصصی پایه‌ریزی شده که به تدوین استانداردهای رشته‌های مختلف (عکاسی، تصویرگری، گرافیک، صدا و تصویر، خط و فونت) می‌پردازند [۷].

تصاویر در فنون آموزشی می‌توانند نقش‌های گوناگونی داشته باشند؛ اعم از نقش عاطفی^۱، نقش توجه دادن^۲، نقش آموزشی^۳، نقش حمایتی^۴ و نقش یادسپاری مطالب^۵ [۹]. در باب اهمیت تصویر در کتب آموزشی نیز می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: کمک به درک بیشتر مفاهیم، حقایق، فرایندها و مهارت‌ها؛ پاسخ‌دهی صحیح و مناسب به نیازهای متن؛ غنی‌سازی و مؤثر کردن نوشته؛ عینی و محسوس کردن موضوع؛ کمک به ثبت موضوع در ذهن فراگیر؛ برانگیختن کنجکاوی فراگیر برای درک رابطه‌های میان نوشته و تصویر؛ کمک به پرورش قوه تخیل مخاطب؛ آسان کردن موضوع؛ جذاب و دلنشین کردن اثر برای توجه هرچه بیشتر خواننده [۶].

آرمند معتقد است در تهیه و انتخاب تصاویر آموزشی، باید به ۹ اصل کلی توجه داشت: ۱. پیچیدگی تصاویر و طرح‌ها باید به حداقل ممکن برسد (با حذف اجزاء و قسمت‌های غیرضروری)؛ ۲. اجزاء مختلف باید به طور مناسب در یک گروه قرار گیرند؛ ۳. اجزاء مهم را باید برجسته کرد؛ ۴. تصاویر سازماندهی شده می‌تواند منعکس‌کننده اطلاعات مجرد (مفهومی) و یا اطلاعات مربوط به دنیای واقعی باشد؛ ۵. تصاویر باید در زمینه‌ای قرار گیرند تا بهتر دیده شوند؛ ۶. تشویق به استفاده از تصاویر می‌تواند با استفاده از پرسش‌ها و یا ارجاعات در متن صورت گیرد؛ ۷. تصاویر و کلمات باید مکمل یکدیگر باشند؛ ۸. تصاویر باید در نزدیک‌ترین جا در متن که به آن ارجاع داده شده قرار گیرند؛ ۹. با بازنمایی موضوعات در قالب تصاویر و ارائه آنها به یادگیرندگان می‌توان تصاویر را ارزشیابی کرد [۱]. با توجه به آنچه در باب تاریخچه و اهمیت تصویر و تصویرگری گفته شد برآنیم در ادامه، براساس دانسته‌های خود به بحث و بررسی تصاویر کتب فارسی متوسطه دوم بپردازیم.

۵. نقد و بررسی تحلیلی تصویرگری در متون فارسی متوسطه دوم نظری

بررسی تصویرگری متون فارسی را از تصویر روی جلد هر سه کتاب شروع می‌کنیم:

تصویر روی جلد فارسی (۱) ترکیبی است از نقاشی مینیاتور صحنه کشتن اژدها، ابیاتی از شاهنامه و درختی که بر اینها سایه افکنده است. با توجه به نقش مهم تصویر روی جلد برای ایجاد انگیزه در مخاطب، تصویر انتخاب شده نه تنها جالب و جذاب نیست، بلکه حتی استادان ادبیات هم ممکن است ندانند مقصود تصویرگران از طراحی این تصویر چه بوده است و چه پیامی را خواسته‌اند منتقل کنند، چه رسد به دانش‌آموز. ترکیب پس‌زمینه خطوط محو که با چند تصویر درهم آمیخته، نوعی آشفتگی را نیز ایجاد کرده است.

^۱ افزایش علاقه و انگیزه

^۲ جلب توجه و جهت دادن به آن

^۳ تسهیل یادگیری

^۴ افزایش یادگیری در خوانندگان کم‌توان

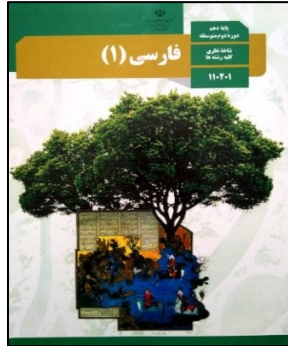
^۵ تسهیل یادآوری مطالب بعد از دوره طولانی

^۶ Representation

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

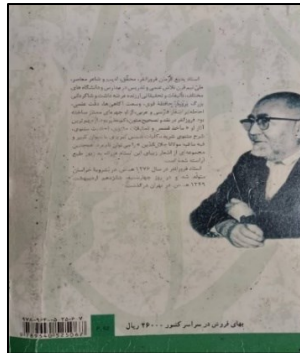
The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۱. تصویر روی جلد فارسی (۱)

در پشت جلد این کتاب، استاد فروزانفر به خوبی معرفی شده، اما عکس استاد، سیاه و سفید، تصنعی، برش خورده و نیمه، در کنار متن قرار گرفته است. اینجا می توان به اهمیت رنگ در تصویرسازی کتاب کودک و نوجوان پی برد. نبود رنگ درین تصویر، عکس را کاملاً بی روح و حس کرده و کتاب را به کتب قرون گذشته مانند کرده است.

۲. تصویر پشت جلد فارسی (۱)

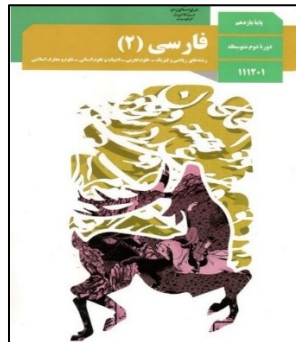

تصویر روی جلد فارسی (۲) ابتکاری ناشیانه است از ترکیب خطاطی، گوزن و نقاشی مینیاتور نبرد با اژدها که به صورت تار و نامفهوم به رنگ بدن گوزن تبدیل شده است؛ اولاً باید دید این خطاطی چه می گوید که مشخص نیست؛ ثانیاً گوزن در این صفحه نماد چیست و چه ارتباطی با متن و محتوای درس فارسی (۲) دارد؟ ثالثاً چرا در تمامی کتاب های فارسی متوسطه دوم طرح نبرد با اژدها ترسیم شده است؟ اگر فقط قصد تصویرگر این بوده که نبرد رستم و اژدها در ذهن تداعی شود، پس ارتباط این اژدها با گوزن چیست؟ اینها سؤالاتی است که در بدو نگاه به این تصویر در ذهن مخاطب تداعی می شود. به نظر می رسد بهتر است طرح روی جلد ارتباط مستقیمی با متن کتاب داشته باشد و ذهن مخاطب، مستقیم یا با اندکی تفکر به نمادین بودن تصویر پی ببرد، نه اینکه مخاطب با دیدن این تصویر در ابهامی تمام نشدنی و گیج کننده فرو رود و نتواند معمای این تصویر را حل کند.

۳. تصویر روی جلد فارسی (۲)

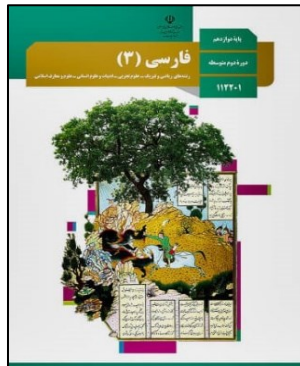
چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

تصویر روی جلد فارسی (۳) ترکیبی است از نقاشی مینیاتور (کشتن اژدها)، ابیاتی از شاهنامه و درختی که بر صحنه نبرد سایه افکنده است. این تصویر نیز ترکیبی است بی‌رنگ، ناهنجار و بدون پس‌زمینه، اما نقاشی و ابیات آن واضح‌تر از فارسی (۱) است. نکته قابل تأمل در این تصویر، شباهت بسیار زیاد آن به طرح روی جلد فارسی دهم است. چرا این دو کتاب از یک طرح استفاده کرده‌اند؟ آیا دلیل خاصی برای این شباهت وجود دارد؟ نکته دیگر اینکه آیا نمی‌شد تصویر بهتری انتخاب کرد؟ از آنجا که متن، زمینه تصویرسازی است، آیا مطالب کتاب فارسی دهم و دوازدهم یکسان است که تصویر یکسانی برای آنها طراحی شده است؟ به هر حال، سواد بصری دانش‌آموز کلاس دهم با دوازدهم (با حدود دو سال فاصله سنی)، متفاوت است؛ باید برای کتاب فارسی دوازدهم طرحی مناسب‌تر، متنوع‌تر و متناسب با محتوای کتاب و سن دانش‌آموز پایه دوازدهم طراحی می‌شد.

۴. تصویر روی جلد فارسی (۳)

نقد و بررسی تصاویر فارسی (۱):

تصویر شعر ستایش، اگرچه بی‌ربط نیست، اما خیلی هم زیبا نیست. موضوع شعر، ستایش خدا و توصیف بهار است، اما تصویر انتخاب شده، صبح یا غروب یک روز پاییزی یا تابستانی را القا می‌کند.

۵. تصویر ستایش - فارسی (۱)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

تصویر انتخاب شده برای شروع فصل یکم (ادبیات تعلیمی) بسیار نامناسب و بی ربط به موضوع فصل است. این تصویر، یک نقاشی مینیاتوری با رنگ سیاه و سفید است که نوشتن عنوان «ادبیات تعلیمی» با خط درشت و زمینه سبز رنگ در وسط آن، نامفهوم بودن تصویر را دوچندان کرده است؛ ضمن اینکه فضای حاکم بر این مینیاتور با ادبیات غنایی تناسب بیشتری دارد تا ادبیات تعلیمی.

۶. تصویر شروع فصل ادبیات تعلیمی - فارسی (۱)

تصویر انتخاب شده برای گنج حکمت با عنوان «پیرایه خرد» برای متن کلیله و دمنه، کیفیت خوبی ندارد و برای سال دهم مناسب نیست. تصویرگر، سه ماهی قرمز را در آبگیر قرار داده است؛ درحالی که ماهی قرمز، ماهی تزئینی است و در هیچ آبگیری ماهی قرمز وجود ندارد. این تصویر بار شناختی خاصی ندارد و از حیث منطقی و علمی نیز با دانسته‌های دانش‌آموزان در تضاد قرار دارد.

۷. تصویر گنج حکمت با عنوان «پیرایه خرد» - فارسی (۱)

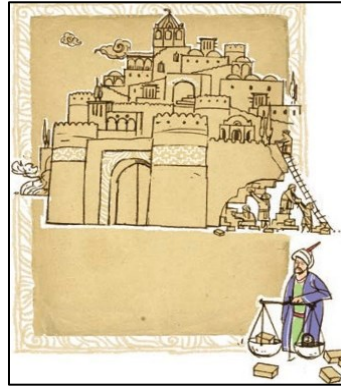

در طراح گنج حکمت «دیوار عدل»، طراح با کشیدن شخصی که ترازو در دست دارد، خواسته است درک مفهوم عدالت را عینی و قابل فهم کند! تصویر در حد دانش آموز دوره ابتدایی ترسیم شده است. در این تصویر، درست در قسمتی از دیوار که خراب شده و احتمال فروریختن دارد، فردی نردبان گذاشته و بالای این قسمت خطرناک ایستاده است! این تصویر نیز از حیث منطقی، قابل فهم نیست.

۸. تصویر گنج حکمت با عنوان «دیوار عدل» - فارسی (۱)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

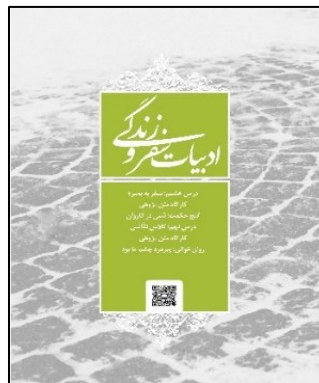
در شعرخوانی غزل سعدی با عنوان «بوی گل و ریحان‌ها» و با مطلع «وقتی دل سودایی می‌رفت به بستان‌ها/ بی‌خویشتنم کردی بوی گل و ریحان‌ها»، تصویر انتخاب شده هیچ ارتباطی با محتوای غزل سعدی ندارد. فضای کلی حاکم بر شعر با تصویری از بوستان پر از گل و بلبل تناسب دارد؛ درحالی‌که تصویر انتخاب شده، صحنه مبهمی از طبیعت کوه و جنگل است و در آن اثری از گل، بلبل، بوستان و ... نیست. اینجا هم با عدم تناسب محتوا و تصویر روبرویم.

۹. تصویر شعرخوانی با عنوان «بوی گل و ریحان‌ها» - فارسی (۱)

تصویر فصل چهارم (= ادبیات سفر و زندگی)، تصویری محو از سنگفرش یک میدان گنگ و مبهم است و مشخص نیست که میان این تصویر و عنوان این فصل چه ارتباطی وجود دارد؟

۱۰. تصویر شروع فصل ادبیات سفر و زندگی - فارسی (۱)

در تصویر گنج حکمت با عنوان «یک گام فراتر»، علاوه بر اینکه تصویر با موضوع ناهماهنگ است، اجزای خود تصویر نیز هماهنگ نیستند. در متن، به انبوه جمعیتی اشاره شده که در پای منبر شیخ نشسته‌اند، اما در تصویر از این جمعیت خبری نیست. شیخ و منبر با خطوط ساده ترسیم شده‌اند و گویی قاب عکسی روی دیوار است و شخصی که با لباس رنگی نقاشی شده، در حال اشاره به این قاب عکس است.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۱۱. تصویر گنج حکمت با عنوان «یک گام فراتر» - فارسی (۱)

تصویر انتخاب شده برای فصل ششم (= ادبیات حماسی) برای شروع فصل، اگرچه با موضوع فصل تناسب دارد، اما برشی از یک مینیاتور زیبا و جذاب است که چون به صورت سیاه و سفید چاپ شده، جذابیتی ندارد. اگر نقاشی مینیاتور با همان رنگ اصلی و به طور کامل، چاپ می‌شد، جذابیت تصویر دوچندان می‌شد.

۱۲. تصویر شروع فصل ادبیات حماسی - فارسی (۱)

تصویر درس شانزدهم (= خسرو)، مرتبط و بیانگر بخشی از داستان است. با توجه به اینکه شخصیت اصلی داستان، یعنی خسرو، شخصیتی متغیر دارد (در ابتدای داستان، شکل مثبت دارد و در آخر، جلوه‌ای منفی به خود گرفته، معتاد و از جامعه طرد می‌شود)، بهتر بود تصویر دیگری طراحی می‌شد که بیانگر پایان غم‌انگیز زندگی خسرو باشد؛ در واقع، دانش‌آموز باید از پایان‌بندی ماجرا نتیجه‌گیری کند و این تصویر بهتر بود برای تأثیرگذاری بیشتر پیام داستان، با همین انتهای ماجرا تناسب می‌داشت.

۱۳. تصویر درس شانزدهم با عنوان «خسرو» - فارسی (۱)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

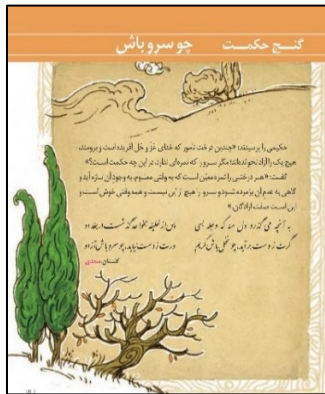
The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

نقد و بررسی فارسی (۲):

تصاویر انتخاب شده برای درس‌های فارسی (۲) نسبت به تصاویر فارسی (۱) از کیفیت بهتری برخوردار است، اما همچنان تصاویر مربوط به گنج حکمت‌ها همان ضعف و سستی و عدم تناسب را دارند.

در گنج حکمت «چو سرو باش»، موضوع متن حول محور مقایسهٔ درخت سرو با سایر درختان و برتری‌اش بر آنها می‌چرخد، اما در تصویر، به جای «چندین درخت نامور و برومند» که از آنها صحبت می‌شود، یک درختچهٔ بی‌برگ و بار طراحی شده است. نوع قلمی هم که برای قسمت نظم و نثر متن انتخاب شده، یکسان نیست. باید دید آیا دلیل خاصی برای این امر وجود دارد یا صرفاً یک کار ذوقی بوده است. به نظر می‌رسد در کتب درسی، نمی‌توان حتی کار ذوقی را بدون پیام و مقصود انجام داد و پشت هر حرکتی (اعم از نوع رنگ، نوع قلم و ...) باید دلیلی باشد که در راستای یادگیری بهتر دانش‌آموزان قرار بگیرد.

۱۴. تصویر گنج حکمت با عنوان «چو سرو باش» - فارسی (۲)

در فصل ادبیات غنایی، تصویر خوبی انتخاب شده، اما در چاپ و نوع رنگ، بسیار بدسلیقه عمل شده است. این نقاشی پرآب و رنگ و زنده، به صورت یک عکس با رنگ قهوه‌ای تیره و مرده چاپ شده است.

۱۵. تصویر شروع فصل ادبیات غنایی - فارسی (۲)

تصویر انتخاب شده برای شروع فصل «ادبیات انقلاب اسلامی»، تنها نشانگر دختران محجبه‌ای است که همگی لباس یک شکل پوشیده و در مراسمی، چون ۲۲ بهمن شرکت کرده‌اند؛ در حالی که در این تصویر، باید به حضور همهٔ اقشار جامعه در همهٔ سنین اعم از کودکی، جوانی، میانسالی و کهنسالی اشاره می‌شد؛ یعنی تصویر عمومیت ندارد و به شدت، خاص طراحی شده است.

۱۶. تصویر شروع فصل ادبیات انقلاب اسلامی - فارسی (۲)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

متن گنج حکمت «به یاد ۲۲ بهمن»، در مورد روز ۲۲ بهمن، سالروز پیروزی انقلاب اسلامی است، اما تصویر، گویای این موضوع نیست. مُشت ظاهر شده در تصویر، بیشتر مقاومت و جنگ را به ذهن متبادر می‌کند تا جشن پیروزی انقلاب اسلامی را.

۱۷. تصویر گنج حکمت با عنوان «به یاد ۲۲ بهمن» - فارسی (۲)

در فصل ششم، ادبیات حماسی، نقاشی مینیاتور انتخاب شده برای شروع فصل مناسب است، اما قرار دادن عنوان و زیرمجموعه‌های این فصل در وسط نقاشی، از زیبایی آن کاسته و این نکته‌ای است که در تمام نقاشی‌های مینیاتور کتاب به چشم می‌خورد.

۱۸. تصویر شروع فصل ادبیات حماسی - فارسی (۲)

در فصل هفتم، ادبیات داستانی، باز هم انتخاب نقاشی مینیاتور با رنگ سیاه و سفید با زمینه سبز و نوشتن عنوان فصل و زیرمجموعه‌های آن که با رنگ سرخ آخایی در وسط نقاشی نشسته، بر ابهام و تاریکی نقاشی افزوده است.

۱۹. تصویر شروع فصل ادبیات داستانی - فارسی (۲)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

تصویر انتخاب شده برای شروع فصل هشتم، زیبا و به‌روزتر از سایر تصاویر است، اما با محتوا و فضای حاکم بر درس‌های این فصل همخوانی ندارد. تصویر، بیشتر فضای زندگی در داستان‌های اروپایی را در ذهن ایجاد می‌کند، اما درس‌های این فصل، چنین حال و هوایی ندارند. خواننده با دیدن این تصویر انتظار دارد آثاری از داستان‌نویسان بزرگ اروپا (مانند همی‌نگوی، شکسپیر و ...) را ببیند و بخواند.

۲۰. تصویر شروع فصل ادبیات جهان - فارسی (۲)

نتیجه اینکه با وجود انتقاداتی که به برخی تصاویر کتاب فارسی (۲) وارد است، اما باید گفت تصاویر این کتاب نسبت به فارسی (۱) از ارتباط بیشتری با موضوع برخوردار است و از نظر کیفیت رنگ نیز تصاویر فارسی (۲) بهتر و جذاب‌تر است.

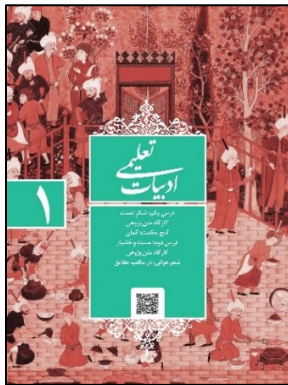
نقد و بررسی فارسی (۳):

برای شروع فصل یکم، تصویر مینیاتوری انتخاب شده که در یک صفحه و با رنگ غالب قهوه‌ای چاپ شده، درست در وسط این نقاشی، عنوان ادبیات تعلیمی و درس‌های زیرمجموعه این فصل به شکل نامناسبی قرار گرفته است. موضوع نقاشی با هیچ یک از دروس این فصل تناسب ندارد؛ چراکه از قسمت‌های پیدای این نقاشی مبهم، مراسم مهمانی و پخت‌وپز دریافت می‌شود، نه تعلیم و آموزش که مورد بحث ادبیات تعلیمی منظوم و منثور است.

۲۱. تصویر شروع فصل ادبیات تعلیمی - فارسی (۳)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

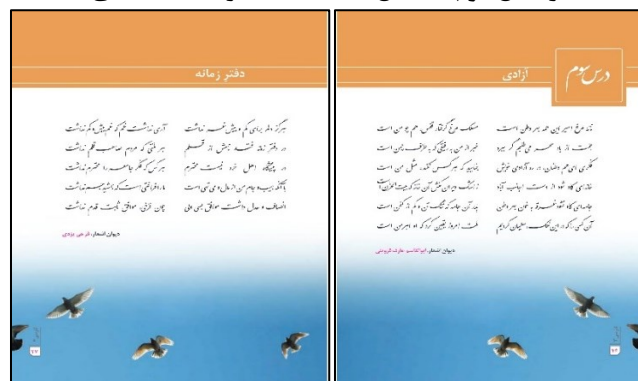
عکس انتخاب شده برای فصل دوم، یعنی ادبیات پایداری، تصویر آلاله‌هایی است که بخش زیادی از این عکس دو صفحه‌ای را به خود اختصاص داده‌اند. تصویر محو و مبهم است و از مفاهیم گسترده ادبیات پایداری (مانند ایثار، آزادی، مقاومت، ایستادگی و ...) فقط مفهوم «شهید و شهادت» را به ذهن متبادر می‌کند و باز هم نمی‌توان گفت این تصویر از حیث محتوایی توانسته تمامی آنچه در این فصل گنجانده شده، به تصویر بکشد و مخاطب را آماده دریافت چنین مفهیمی کند.

۲۲. تصویر شروع فصل ادبیات پایداری - فارسی (۳)

متن درس «آزادی» و «دفتر زمانه» با دو نمونه شعر با محتوای متفاوت، در دو صفحه آمده است. عکس انتخاب شده با شعر آزادی تناسب دارد، اما در تمام دو صفحه گسترش یافته است. بهتر بود برای شعر «دفتر زمانه»، از تصویر دیگری استفاده می‌شد. به نظر می‌رسد تصویرگر در این زمینه شتابزده عمل کرده و یا زمانی برای طراحی تصویر برای این شعر را نداشته است.

۲۳. تصاویر درس سوم با عناوین «آزادی» و «دفتر زمانه» - فارسی (۳)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

تصویر پایان متن گنج حکمت با عنوان «خاکریز»، دو بیل مکانیکی را نشان می‌دهد که به صورت نقاشی با خطوط سیاه طراحی شده و خیلی گویای محتوا نیست. می‌شد از عکس‌های واقعی که رزمندگان سوار بر ماشین‌های راه‌سازی هستند استفاده کرد تا بر عمق یادگیری متن تأثیر بیشتری داشته باشد.

۲۴. تصویر گنج حکمت با عنوان «خاکریز» - فارسی (۳)

۶. نتیجه‌گیری

بعد از بررسی تعدادی از تصاویر هر سه کتاب فارسی که به نظر نگارندگان ایرادهایی داشتند، می‌توان چنین نتیجه گرفت که: بیشترین توجه مؤلفان کتب درسی در دوره متوسطه دوم به حوزه ادبیات منظوم است. تقریباً بیش از نیمی از دروس به این حوزه اختصاص یافته و هر چه از فارسی دهم به سمت فارسی دوازدهم حرکت می‌کنیم متوجه می‌شویم این توجه دوچندان می‌شود. به هر حال، ادبیات منثور هم به اندازه ادبیات منظوم باید مورد توجه باشد. ایرادهای وارد شده به فارسی دهم خیلی بیشتر از اشکالات فارسی یازدهم و دوازدهم است؛ چه از حیث انتخاب تصویر مناسب، چه از حیث تطابق تصویر و محتوا، چه از حیث رنگ‌بندی و انتخاب قلم مناسب و مباحثی نظیر این. بسیاری از تصاویر کتب درسی فارسی دوره متوسطه دوم، نقش عاطفی ندارند؛ بنابراین، در افزایش علاقه و انگیزه بی‌تأثیرند؛ کم‌رنگ و بی‌روح هستند و کمکی به تسهیل یادگیری نمی‌کنند. اگر دانش‌آموز کم‌توانی در کلاس باشد، این تصاویر کمکی به افزایش یادگیری او نمی‌کند. متأسفانه برخی تصاویر چنان نامتناسب یا مبهم و دل‌آزارند که هیچ تأثیر مثبتی در یادسازی مطالب و متون ندارند. در تهیه تصاویر کتاب‌های فارسی متوسطه دوم، به دلیل دستکاری در اصل تصویر و یا قرار دادن اجزای بیرونی روی تصویر، این تصاویر مبهم و پیچیده شده‌اند و در بسیاری از آنها، هدف اصلی و نکات مهم، مشخص و برجسته نیست. تصویرگران کتب درسی در این سه کتاب، به مقوله تأثیر رنگ‌ها در یادگیری کمتر توجه نشان داده‌اند و حتی تصاویری که استفاده شده نه تنها خود تصنعی هستند، بلکه رنگ‌های یکنواخت به تصنعی بودن آنها افزوده است. به نظر می‌رسد با توجه به روحیه شادی که ملازم دوره نوجوانی است، بهتر است رنگ‌آمیزی از یکنواختی درآید و از رنگ‌های شادتری که جلب توجه بیشتر بصری دارند استفاده شود.

ارتباط بین تصاویر و متن در بسیاری از قسمت‌های کتب فارسی کم‌رنگ است؛ حتی گاه هیچ ارتباطی بین تصویر و متن وجود ندارد. به هر حال این متن است که تصویر را فرا می‌خواند. اگر جایی تصویرگر نمی‌داند برای متن و مطالب، از چه تصویری استفاده کند، بهتر است از مؤلفان کمک و مشورت بگیرد؛ چه بسا، همین مشورت کردن باعث شود از آمدن یک مطلب و متن بیهوده

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

در ضمن کتاب اجتناب شود. ضمن اینکه بهتر است در هر حوزه‌ای از علوم از تصویرگران آشنا به همان حوزه استفاده شود. قطعاً کسی که با حال و هوای ادبی آشناست بهتر می‌تواند برای یک متن ادبی تصویر طراحی کند. تصاویری که روی جلد کتاب‌هاست به شدت نیاز به بازبینی دارد. اگر تصویر نماد است، باید مشخص شود نماد چیست، چه ارتباطی با مطالب درون کتاب دارد، و پیام و هدف آمدن این تصویر برای دانش‌آموزی در سنین نوجوانی چه می‌تواند باشد.

۷. مراجع

۱. آرمند، محمد، نقش تصویر در کتاب‌های درسی و اصول طراحی آن، سخن سمت، شماره ۱۵، ۱۳۸۴، صفحات ۵۹-۶۸.
 ۲. اقبالی، پرویز؛ تبیین رابطه تصویر و متن در تصویرسازی‌های داستانی کودک در ایران (۱۳۴۰ تا ۱۳۸۰)، رساله دکتری، دانشگاه شاهد، ۱۳۸۹.
 ۳. سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی؛ فارسی (۱)، پایه دهم دوره دوم متوسطه، چاپ هفتم، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، تهران، ۱۴۰۱.
 ۴. -----؛ فارسی (۲)، پایه یازدهم دوره دوم متوسطه، چاپ ششم، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، تهران، ۱۴۰۱.
 ۵. -----؛ فارسی (۳)، پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه، چاپ پنجم، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، تهران، ۱۴۰۱.
 ۶. سلیم‌زاده، محمدجعفر و همکاران، مطالعه تطبیقی تصویرسازی و متن دو کتاب تعلیمات دینی چهارم ابتدایی سال‌های ۱۳۶۰ و ۱۳۹۴ با محوریت مفهوم خداشناسی، فصلنامه علمی تربیت اسلامی، س ۱۴، ش ۲۹، ۱۳۹۸، صفحات ۹۷-۱۳۱.
 ۷. ذاکری، مجید، گذری بر تصویرسازی کتاب‌های درسی، ضمیمه ماهنامه آموزشی، تحلیلی و اطلاع‌رسانی معلم (ویژه‌نامه پایه یازدهم)، بی‌تا، صفحات ۴۴-۴۷.
 ۸. معین، محمد؛ فرهنگ فارسی، چاپ ششم، قطع جیبی، سرایش، تهران، ۱۳۸۳.
۹. Hartly, James, *Desiging Instructional Text*, London: Kogan p. ۱۰, ۱۹۹۱.